

A formális logika azonosság törvényéről

GALÁNTAINÉ HAVAS KATALIN

„A logika törvényei csak az objektívnek a tükröződései az ember szubjektív tudatában” (Filozófiai füzetek. 159. o.) — csakis ez a lenini tétel szolgálhat kiindulópontul, ha valóban igaz módon akarjuk megérteni és tudományos módon megmagyarázni a gondolkodás törvényeit. A logika tudományának egyik igen fontos feladata éppen az, hogy kibontsa, konkretizálja ezt az igazságot, kutassa : milyen sajátos módon tükrözik a gondolkodás törvényei az objektumot, a tárgyak tényleges létezésének formáit, vagyis általánosabban, milyen formái vannak az objektum tükrözésének az ember tudatában?

Ez a dolgozat a formális logika egyik törvényével, nevezetesen az azonosság törvényével foglalkozik. Azt kívánja bebizonyítani, hogy ez a törvény is a dialektikus logika törvényei mellett — a maga sajátos módján — a valóság összefüggéseit igaz módon tükröző tudományos értékű gondolkodás-törvény.

Ennek igazolására mindenekelőtt meg kell vizsgálnunk azokat a valóságos viszonyokat, amelyek alapját képezik e törvénynek, amely viszonyokat közvetett módon tükröz.

I. Azonosság a valóságban

A tárgyak közötti azonosság

A mindennapi életben gyakran teszünk egyenlővé egymással különböző tárgyakat. Gyakran előbb történik meg az egyenlősítés, és csak aztán válik nyilvánvalóvá ennek az egyenlőségnek az alapja : e dolgok valamely vonatkozásban azonosak, azonos tulajdonsággal rendelkeznek. Az azonosság feltárásához absztrahálási folyamatra van szükség. Mint Marx írja : ahhoz, hogy megtaláljuk, mi az ami közös az egy quarter búza és az „a” mennyiségű vasban, el kell tekinteni használati értéküktől, ami egyúttal azt is jelenti, hogy elvonatkoztatunk mindazoktól a testi alkatrészektől és formáktól is, amelyek az adott használati értékékké teszik őket, elvonatkoztatunk a specifikus voltától annak a munkafajtának, amely az értékét adja ezeknek a tárgyaknak. *

„A munkatermékek hasznos jellegével együtt eltűnik a bennük foglalt munkák hasznos jellege, eltűnnek tehát e munkák különböző konkrét formái is, nem különböznek többé egymástól, hanem valamennyi visszavezetődik egyenlő emberi munkára, elvont emberi munkára.” (Marx : Tőke I. köt. Szikra 1948. 46. o.). Mindezen elvonatkoztatások után nem maradt meg belőlük

más, csak az, hogy emberi munkaerő kifejtésének megtestesülései, tekintet nélkül arra, milyen formában fordították rá ezt a munkaerőt. Minthogy egyenlő társadalmilag szükséges hasznos munka ölt bennük testet, egyenlő értéket képviselnek. A különbözőségüktől való eltekintés eredményeként kidom- borodik az, amiben azonosak a csere folyamatában.

Így a tárgyak meghatározott vonatkozásban, bizonyos oldalukról azo- nosak (pl. a vas a piacon azonos más tárgyakkal, mint árukkal, mint meghatá- rozott értékek hordozóival). Ilyen azonosságot bárhol megfigyelhetünk. A vas, a réz, az arany stb. azonos módon viselkednek néhány vonatkozásban más tár- gyakkal és jelenségekkel való kapcsolatunkban. Egyformán viselkednek pl. az elektromos vezetést kiváltó elektromos mezővel kapcsolatba kerülve. Követ- kezőképpen ebben a kapcsolatban, vagyis mint elektromos vezetők : azono- sak. Szintén azonosak mint jó hővezetők. Kémiai kölcsönhatásukat illetően szintén azonos vonásokkal rendelkeznek (és különböznek e vonásaikatillettől a metalloidoiktól) stb. Ezen különböző vonatkozásokban megnyilvánuló azo- nosságok egy mélyebben fekvő minőségbeli azonosságon, nevezetesen a fématomok azonos fölépítésén alapulnak. Ez a legmélyebb értelme annak, hogy ezek a tárgyak mint „fémek” azonosak.

Egy és ugyanazon tárgyak, amelyek azonosak bizonyos vonatkozásban, más vonatkozásban különbözőek lehetnek. Például a vas, a búza stb. a csere folyamatában azonosak mint értékek, de már különbözők mint használati értékek.

Amikor a tárgyak közötti azonosságról beszélünk, mindig valamilyen vonatkozásban, valamilyen oldalról, valamilyen ismertetőjegyek szempont- jából való azonosságokra gondolunk.¹ Nincsenek összes ismertetőjegyeik tekintetében azonos tárgyak.

Ha két vagy több tárgy azonos valamilyen vonatkozásban, valamilyen oldalról, vagyis valamilyen ismertetőjegy szempontjából, akkor azonosak minden más olyan szempontból is, amely szükségszerűen kapcsolatos ezzel az ismertetőjeggyel. Így például azok a tárgyak, amelyek azonosak mint áruk, azonosak abban is, hogy meghatározott érték hordozói, hogy bennük társa- dalmilag szükséges hasznos munka öltött testet stb.

Mindennek rendkívül fontos szerepe van a megismerő gondolkodásban. Ez az alapja a kategorikus szillogizmus formájában végzett következtetések- nek is.

$$\begin{array}{l} \text{Minden } A-B \\ \quad \quad C-A \\ \hline \quad \quad C-B \end{array}$$

$$\begin{array}{l} \text{Minden árunak értéke van} \\ A \text{ vas áru} \\ \hline A \text{ vasnak értéke van} \end{array}$$

A nagy premissza arra mutat rá, hogy mindazon tárgyakkal, amelyek azonosak A ismertetőjegy szempontjából, B ismertetőjegyük is van (minden tárgy, amely azonos mint áru, értékkel bír). A kis premisszában megállapítjuk, hogy C tárgyban megvan az A ismertetőjegy, következőképpen C tárgy azonos minden A tárggyal ezen ismertetőjegye szempontjából. Mivel vala- milyen ismertetőjegy szempontjából való azonosság feltételezi az azonosságot minden olyan ismertetőjeggyel is, amely szükségszerűen kapcsolódik ehhez

¹ Ismertetőjegyen értjük mindazt, ami így vagy úgy a tárgy jellemzését szol- gálgatja.

az azonossághoz, ezért következtethetünk arra, hogy C tárgynál is, mint minden más A tárgynál megvan B ismertetőjegy (az érték a vasnál mint árunál).

A B ismertetőjegy jelenléte a C tárgynál, amelyet a következtetés folyamatában megállapítottunk, ismét egy azonosságot tár fel. Mégpedig azt, hogy C azonos minden B tárggyal, mint B-vel és azonos mindazokkal a tulajdonságokkal is, amelyek szükségszerűek B jelenlétéhez. Ez ismét kiindulópontul szolgálhat további ismeret szerzéséhez.

Az elmondottak fényében válik érthetővé és megmagyarázhatóvá néhány következtetésbeli hiba is :

A zöld kellemes
Ez a kép zöld

Ez a kép kellemes

Hegel helyesen állapítja meg, hogy „az ilyen következtetésekkel a legkülönbözőbbet, ahogy mondani szokták, be lehet bizonyítani. Csak azt a medius terminust kell venni, amelyből át lehet menni a kívánt meghatározásra. Más medius terminus-szal azonban valami mást, akár az ellenkezőt lehet bebizonyítani.” (Hegel : Enciklopédia. 184. §. Akadémiai Kiadó 1950. 274. o.)

Például : A piszkos kellemetlen
Ez a kép piszkos

Ez a kép kellemetlen

Miért tűnik nem szükségszerűen igaznak a kapott zárótétel? Azért, mert nem vettük figyelembe azt a tényt, hogy valamely tárgy azonossága bizonyos más tárgyakkal vagy jelenségekkel mindig csak valamilyen szempontból való azonosság. (Az A ismertetőjeggyel rendelkező konkrét tárgy *mint A* azonos az összes többi A-val.) Ha A tárgy meghatározott vonatkozásban azonos B-vel, akkor ebben a vonatkozásban el lehet mondani róla mindazt, amit el lehet mondani a B tárgyról. De az elmondottak csak mint B-re fognak rá vonatkozni. A fenti következtetésben a képről az egyik premisszában mint zöldszínű tárgyról beszéltünk, a zárótételben viszont nem mint zöldszínű tárgyról, hanem éppen mint képről ítéltünk róla. Világos, hogy a kép mint kép nem rendelkezik szükségképpen azokkal a tulajdonságokkal, amelyekkel más aspektusban (mint zöldszínű tárgy) rendelkezik. A zárótétel nem szükségszerűen igaz, a terminusok megnégyszerezésének logikai hibáját követtük el. Helyes formában a következtetés így hangzana :

A zöld kellemes
Ez a kép zöld

Ez a kép mint zöldszínű tárgy, kellemes.

„Minél konkrétabb egy tárgy, annál több oldala van, amelyek sajátjai és medius terminus-okul szolgálhatnak.” (Hegel : Enciklopédia. 184. §.) A helyes következtetés az lesz, amelyben a medius terminus mind a zárótétel szubjektuma, mind prédikátuma szempontjából szükségszerű lesz. Tegyük még hozzá: ahol a zárótételben a tárgyat ugyanarról az oldalról vettük, amelyről a premisszában szemléltük.

Magától értetődik, hogy a fenti következtetési példa *tartalmi* szempontból nem érdekes. Azonban *logikai* szempontból az itt megállapítottaknak fontos szerepe van a megismerés folyamatában. Segítséget nyújt néhány hiba és félreértés leküzdésében.

Ismeretes pl. hogy a mikrorészecskék, nevezetesen az elektronok egy sor folyamatban, bizonyos feltételek mellett korpuszukulaként (a szó régi mechanikus értelmében) viselkednek. Más feltételek mellett pedig mint hullámok. Ez a tény új fogalom megalkotásának — vagyis a régi korpuszkula és hullám fogalmak szintetizálásának — szükségességéhez vezetett. Louis de Broglie pl. a korpuszukulát „mint hullámban foglalt igen kis kiterjedést” határozza meg. (Voproszi Filozofii 1956. 6. sz. 81. o. de Broglie : A hullámmechanika interpretálása.) Ugyanakkor megmaradt annak a lehetősége, hogy bizonyos praktikus szempontokból kiindulva, az elektront néha mint korpuszukulát, néha mint hullámot jellemezzük (e terminusokat a régi, megszokott értelemben véve). Ilyenkor fontos megkülönböztetni azt, ami az elektronra mint korpuszukulára jellemző attól, ami az elektronra mint hullámra jellemző, valamint attól, ami az elektronra a maga egészében mint a korpuszkula és a hullám egységére jellemző. („Az elektron mint korpuszkula” és „az elektron mint hullám” fogalmak absztrakciók, amelyekben az elektronnak meghatározott kapcsolatokban és viszonyokban más-más jelenségekkel való azonossága fejeződik ki, vagyis bizonyos vonatkozásban azonossága a részecskékkel, más vonatkozásban azonossága a tipikus hullámokkal.)

Az említett fogalmakat használva alkalmunk nyílik a következő fontos következtetések levonására: Minden korpuszkula a térben meghatározott helyet foglal el (a tér meghatározott részén lokalizált) és meghatározott mozgáspályával rendelkezik. Az elektron korpuszkula (meghatározott vonatkozásban lehet úgy szemlélni mint korpuszukulát). Következésképpen az elektronnak a térben meghatározott helye van és meghatározott mozgáspályával rendelkezik. Más gondolkodási folyamat oda vezet, hogy az elektron (mint hullám) nem rendelkezik ezekkel a tulajdonságokkal. Logikai ellentmondás itt nem forog fenn, de tudni kell, hogy az egyes zárótételek nem vonatkoznak az elektrorra általában, egészében véve, hanem csak az elektronra mint korpuszukulára, vagy más esetben az elektronra mint hullámra.

A tárgyak és a jelenségek önmagukkal való azonossága

Itt elsősorban valamely tárgynak, jelenségnek bizonyos meghatározott időszakaszban való azonosságára gondolunk. Ez az azonosság állandóságot jelent. A metafizikus felfogás a dolgok azonosságáról beszélve, ezen tulajdonképpen időben örök állandóságukat, megváltoztathatatlanságukat érti. A valóságban azonban nem az azonosság és a változás kategória párok, hanem az azonosság és a különbség, az állandóság és a változás. Az állandóságnak és a változásnak csak az időbeli folyamatokban van szerepük. Azonosság és különbség viszont — mint az előző pontban láttuk — szerepet játszik akkor is, ha egy ugyanazon idő-momentumot tartunk szem előtt.

Az állandóság — tanítja a dialektika — sohasem abszolút. A tárgyak és a jelenségek állandó változásban, fejlődésben vannak. Ez azt jelenti, hogy bizonyos tulajdonságaik megváltoznak, míg más tulajdonságaik megmaradnak. Mivel a tárgynak mindig csak bizonyos tulajdonságai változnak meg, bizonyos kapcsolatokra reagál másképp, ezért más kapcsolatait meghatározott

ideig megőrzi. Ily módon beszélhetünk a tárgy állandóságáról, de csak viszonylagos állandóságáról, vagyis állandóságáról valamely jegye szempontjából. A tárgy meghatározott időpontig viszonylagosan állandó marad, ha ebben az időegységben valamely, vagy néhány jegyét, tulajdonságát megőrzi. A viszonylagos állandóság: időbeli, viszonylagos, részleges azonosság, vagy másként kifejezve: a tárgy önmagával való viszonylagos azonossága fejlődésének különböző szakaszaiban.

Az elmondottakból következik, hogy egy tárgynak önmagával való azonossága mindig csak valamely oldalról való azonosság, valamilyen vonatkozásban való azonosság. Például az uránium *mint uránium* azonos marad önmagával — nem tekintve a benne lezajló belső változásokat — mindaddig, amíg megmarad urániumnak. Meghatározott vastárgy azonos önmagával mindaddig, amíg megőrzi azokat a tulajdonságokat, amelyek jellemzik a vastárgyakat. A tárgy *mint vastárgy* azonos marad önmagával akkor is, ha munkaeszközként használják és akkor is, amikor megszűnik ezt a hivatását betölteni és ócskavassá válik. Természetesen ez alatt az idő alatt változás megy végbe benne mint „vasban” is (rozsdásodik, kopik stb.) Azonban meghatározott ideig mégis megmarad vastárgynak és ez alatt az idő alatt erről az oldaláról azonosnak lehet tekinteni. Viszont más minősége szempontjából (mint munkaeszköz) már nem ugyanaz, ha elvesztette ezt a minőségét.

A dialektika azt tanítja, hogy minden tárgy, dolog belső ellentmondásokkal terhes. Egy tárgy ez a tárgy és ugyanakkor már nem is ez. Pl. az élet magában rejtja a maga ellentmondását. Nincs élet halál nélkül. Élet és halál elválaszthatatlan egységet alkot. Az élet ugyanakkor feltételezi az elhalást is. De az élet belső ellentmondásossága nem zárja ki azt, hogy az „élet” mint egy minőségi állapot azonos marad önmagával mindaddig, amíg megőrzi az erre a minőségre szükségszerűen jellemző sajátosságokat.

Hegel kiemeli a dolgok dialektikáját, azt, hogy ellentmondást zárnak magukba. Gúnyolódik azokon, akik a dialektikát tagadva csak „A”-t és külön „nem-A”-t akarnak elismerni.

„Van harmadik eset, ott van magában ebben a tételben, maga A a harmadik eset, mert A lehet +A is, —A is. Tehát maga a valami az a harmadik, aminek állítólag kizártnak kellene lennie.”

Lenin ehhez a következő megjegyzést fűzi:

„Ez elmés és helyes. Minden konkrét dolog, minden konkrét valami különböző és gyakran ellentmondó viszonyban van minden többivel, tehát önmaga és más.” (Lenin: Filozófiai füzetek. 114. o.)

Mint látjuk, Lenin a *konkrét* dolog különböző vonatkozásairól beszél. A konkrét dolog ellenére, hogy különböző vonatkozásokban valami (A) és ugyanakkor valami más (nem A) nem oldódik fel ebben a másban, hanem meghatározott ideig megmarad önmaga (egysége A-nak és nem A-nak), vagyis megmarad annak a meghatározott tárgynak, amely különböző vonatkozásokban kapcsolatokban ilyen és nem más módon viselkedik.

Minden konkrét tárgy, amíg egy bizonyos konkrét formában létezik, az a bizonyos konkrét tárgy és nem valami más és ebben a vonatkozásban azonos önmagával. Az azonosság ilyen elismerése óv meg bennünket a relativizmustól, óv meg attól, hogy a világot káoszunk képzeljük el, ahol nincs semmi meghatározottság, nincs semmi rend.

Azonosság és különbség

A fentiek alapján világos, hogy bármely esetben, akár a tárgyak közötti azonosságról, akár egy tárgy azonosságáról különböző időpontokban legyen is szó, az azonosság mindig absztrakciót feltételez.

Az azonosság megállapítása a különbségtől való elvonatkoztatás útján érhető el. Valamely azonosság megállapításához a különbözőtől való elvonatkoztatásra több értelemben is szükség van.

a) Azonos tárgyak kiválasztásának csak közülük különböző tárgyak létezésének elismerésével együtt van értelme.¹ Ha nem léteznének olyan tárgyak, amelyek különbözőnek azoktól a tárgyaktól, amelyek valamilyen vonatkozásban azonosak, akkor az azonosság fogalmának nem lenne értelme. Például nem lenne értelme beszélni olyan tárgyokról, amelyek jól vezetnek az elektromosságot, hogyha nem léteznének olyan tárgyak, amelyek nem jól vezetnek az elektromosságot.

b) Különböző tárgyak azonossága, vagy fejlődésének különböző szakaszaiban egy tárgy azonossága mindig csak valamilyen vonatkozásban, valamely oldalról való azonosság. Az azonosságot kiemelve elvonatkoztatunk attól, hogy ezek a tárgyak más vonatkozásban nem azonosak. Azok a tárgyak, amelyek azonosak, mint elektromosságot jól vezető tárgyak, nem azonosak anyagukat, szilárdságukat stb. illetően.

c) El kell tekinteni továbbá az azonosságon belül meglévő különbségektől is. Maga az a tulajdonság, amelynek szempontjából azonosnak veszem a tárgyakat, különböző mértékben sajátja az azonos tárgyaknak. (A vas, a réz azonosak mint az elektromosságot jól vezető tárgyak, de különböző mértékben jól vezetők.) Továbbá az egyes tárgyakban meglévő viszonylagosan állandó tulajdonság, amelynek szempontjából azonosnak tekintettük a tárgyat, maga is — ha egy ideig elhanyagolható módon változóan is, de mégis — minden időben különböző mértékben sajátja az adott tárgynak.

A marxizmust megelőző filozófia történetében az azonosság és a különbség kapcsolatának legmélyebb analízise Hegelnél található. Az azonosság és a különbség Hegel szerint egymásba átmenő ellentétpárok. Az azonosság csak a különbségen belül létezik, a különbség viszont különbség az azonosságban. Hegel álláspontját ebben a kérdésben — mint sok másban is — gyakran nem értették meg és pusztán szofisztikaként értékelték. Éppen ezért a hegeli gondolat részletesebb megvilágításra, pontosabbá-tételre, továbbfejlesztésre szorul.

A pragmatista filozófia egyik képviselője, Schiller hibáztatja a formális logikát, amely állítása szerint úgy akar kikászálódni az azonosság kategóriája megértésének nehézségéből, hogy „a hegeli terminológiát fogadja el („minden azonosság, azonosság a különbségben”) a bölcsesség végső szavaként”. Schiller többek között így hadakozik e dialektikus tétellel:

„... ha minden különbség különbség az azonosságban és minden azonosság azonosság a különbségben, akkor nem vész-e el teljesen a különbség, az azonosság és a különbség között? Mi a különbség akkor a között, ha egy tárgyat „különbözőnek” vagy „azonosnak” nevezek? Mivel az azonosság sohasem abszolút, hanem csak valamilyen fokig való azonosság, milyen foka az

¹ „Hogy az önmagával való azonosságnak eleve szüksége van a minden mástól való különbözőség kiegészítésére, ez magától értetődik.” (Engels: A természet dialektikája. 225. old.)

azonosságnak szükséges ahhoz, hogy a tárgyat „azonos”-nak, és milyen foka a különbségnek szükséges ahhoz, hogy különbözőnek nevezzük? Vagy másképpen: milyen foka a különbségnek sérti meg az azonosságot és milyen mennyisége az azonosságnak szükséges ahhoz, hogy ne vegyük figyelembe a különbséget?” (F. C. Schiller: Formal logic. London 1912. 119. o.)

Ez a kérdésfelvetés az azonosság és a különbség valóságban meglevő dialektikus kapcsolatának, valamint a gondolkodás dialektikájának meg nem értésére mutat.

Az azonosság és különbség — mint már modottuk — egységben létezik. Az azonosság vagy a különbség kiemelése ebből az egységből gondolati aktus.¹ Egy és ugyanazon tárgynál bizonyos esetben ki lehet emelni az azonosságot, más esetben a különbséget, ami már önmagában is arra mutat, hogy nem csupán az azonosság *mértéke* a figyelembeveendő. Schiller kérdésfelvetése hibás. Általános formában ugyanis nem lehet választ adni arra a kérdésre, hogy milyen foka a különbségnek szünteti meg az azonosságot és milyen mennyisége az azonosságnak kell ahhoz, hogy ne fordítsunk figyelmet a különbségre? Válaszolni erre a kérdésre csak az egyes konkrét esetekben lehet. Lehet-e azonosnak tartani mint orvosságot két egyforma kémiai összetételű preparátumot, amelyekből az egyik tablettá, a másik injekció formájában van előállítva? Világos, hogy itt az azonosság nagyobb fokú a különbségnél és ha csupán az azonosság és a különbség mértékét nézzük, akkor e két gyógyszert azonosnak kell tekinteniünk. De sok esetben (pl. amikor fontos figyelembe venni azt, hogy a tabletták a gyomor működésére esetleg károsan hatnak) a döntő a „kis” különbség lesz és azt mondjuk, hogy ezek a készítmények mint gyógyszerek, nem azonosak. Ezzel ellentétes esetre is találhatunk példát a gondolkodási folyamatban. Egyenes és görbe lényegüket tekintve nemcsak különbözőek, de ellentétesek is. Mégis bizonyos esetekben a matematikában eltekintünk a köztük levő különbségtől és azonosnak vesszük őket:

„A differenciálszámítás azonban a józan ész minden tiltakozása ellenére bizonyos körülmények között az egyenest a görbével egyenlőnek tételezi fel s ezzel oly eredményeket ér el, amelyeket az egyenes és görbe azonosságának értelmetlen voltához makacsul ragaszkodó józan ész soha létre nem hoz.” (Engels: Anti-Dühring. 116. o.)

Így azt a kérdést eldönteni: mit tartunk azonosnak és mit különbözőnek, nem lehet általában valamilyen általános mértéktől függően, hanem csak konkrétan, külön minden adott esetben a megismerés feladatából és a gyakorlati szükségletből kiindulva. Egy és ugyanazon összefüggésből a tudományos kutatás bizonyos esetekben az azonosat, más esetekben a különbözőt emeli ki, attól függően, melyik momentum a fontos adott esetben a kutató számára.

Az a tény, hogy minden azonosság, azonosság a különbségben és hogy minden különbség, különbség az azonosságban, azt is jelenti, hogy az azonosság — ugyanúgy, mint a különbség — mindig viszonylagos. Abszolút azonosnak csak olyan tárgyakat (vagy egy tárgyat különböző fejlődési szakaszban) lehetne tekinteni, amelyekből hiányozna minden különbség. Ilyen eset a való-

¹ „Vagy ha azt mondják, hogy az azonosság lényeges azonosság mint a különbözőségtől való elválasztás, vagy a különbözőségtől való elválasztásban, akkor ez közvetlenül kifejezi azt az igazságot, hogy az azonosság elválasztás mint olyan, vagy lényeges az elválasztásban, azaz magában semmi, hanem az elválasztás mozzanata.” (Hegel: A logika tudománya. II. rész. II. fejezet. A./ Az azonosság. Akadémiai Kiadó 1957. 27. o.)

ságban nincs. Teljes azonosság csak mint ideális gondolati absztrakció létezik, mint elgondolt ideális eset, ahol a tárgyak közötti különbség foka a végteleenre csökken. Olyan határeset, amelyhez a valóság tárgyai különböző mértékben közel vannak, de amely határeset tiszta formában a valóságban nem létezik.

A dolgok azonosságának törvénye

A valóság azonossági viszonyainak vizsgálata arra a következtetésre vezet, hogy elismerjük a valóság igaz törvényszerűsége: Minden dolog abban a vonatkozásban, amelyben „A” minőséggel rendelkezik azonos önmagával mint A-val mindaddig, amíg rendelkezik ezzel az „A” minőséggel. Ez azt is jelenti, hogy ha a gondolkodásban a konkrét „A” tárgyat absztrakt formában *csak mint A-t* emelem ki (és így is cselekszünk a gondolkodás folyamatában minden olyan esetben, amikor fogalom formájában tükrözzük a tárgyat), akkor egyszerűen azt lehet mondani, hogy minden „A” tárgy azonos önmagával. Ebben az értelemben a dolgok önmagukkal való azonossága a valóság általános törvénye, amely a valóság minden tárgyára és jelenségére érvényes.

Néha ezt a törvényszerűséget nevezik a formális logika azonosság törvényének. Valójában ez a törvény nem speciálisan gondolkodástörvény, hanem a valóság egy viszonya, ami természetesen, mint minden általános léttörvény, gondolkodási törvény is abban az értelemben, hogy belőle közvetlenül általános útmutatásokat vonhatunk le a megismerés, a tárgyakhoz való helyes közeledés módszerére vonatkozóan. Másrészt viszont — mint a továbbiakban látni fogjuk — a valóság e törvényszerűsége *csak alapja* a fogalmakkal való helyes operálás speciális gondolkodástörvényének, vagyis a formális logika azonosság törvényének.

II. Az azonosság törvénye mint a fogalmakkal való operálás törvénye

Az azonosság törvényét a fogalmakra, a gondolkodásra vonatkoztatva gyakran a következő módon fogalmazzák meg: Minden fogalom (vagy gondolat általában) azonos önmagával. Ez a megfogalmazás azonban nem pontosan fejezi ki azt, amit mondani kellene. Legalább is félreértésekre ad lehetőséget.

1. Ezt a megfogalmazást úgy is lehet érteni, mint annak az objektív ténynek a kifejezését, hogy minden adott fogalom — mint ez az adott fogalom (és mint fogalom általában) — azonos önmagával. Mi már megismertünk azzal az általános tétellel, amelynek értelmében minden A dolog azonos önmagával mint A-val. Ez érvényes bármely tárgyra (a szó tág értelmében) és ezért érvényes minden fogalomra is. A fogalmak ugyanolyan módon azonosak önmagukkal, mint ahogy pl. az uránium azonos önmagával, vagy ahogy minden szervezet azonos önmagával stb.

Minden fogalom mint fogalom azonos önmagával és különbözik minden más gondolati formától. Ez nem zárja ki azt, hogy az adott egységen belül különbség is van (primitív és tudományos fogalom, felszínes, és a tárgy lényegét tükröző fogalom stb.). Továbbá minden adott fogalom ez az adott fogalom és nem azonos semmilyen más fogalommal. Ezért a fogalom önmagával való azonosságának állítása nem rejt magában semmilyen különleges törvényszerűséget. Ez ugyanúgy, mint bármely más gondolati tárgyról történő hasonló állí-

tás, csak az általános törvénynek (a dolgok azonossága törvényének) az alkalmazása egy részesetre. Itt még az általános törvény résztörvényéről sem beszélhetünk. Résztörvényről csak akkor lehet szó, ha az adott területen az általános valamely specifikus formában nyilvánul meg és ennek a specifikusnak lényeges szerepe van a jelenségek adott körénél. (Így pl. a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet törvénye — általános törvény. A kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet a népi demokratikus országokban — résztörvény.)

Általában minden törvényt meg lehet fogalmazni a törvény alá tartozó tárgyak, jelenségek bármelyikére egyedi formában is, de ezekben az esetekben a törvény egyes esetekben való megnyilvánulásáról és nem külön résztörvényről beszélünk.

2. A „minden fogalom azonos önmagával” tételt másként is lehet értelmezni. A köznapi beszédben gyakran mi fogalmaknak nevezük nemcsak a fogalmakat a szó sajátos értelmében, hanem azt is, amit a fogalmakban elgondolunk. Pl. ha fogalomban gondolkodunk valamilyen A minőségről, akkor azt mondjuk, hogy A fogalommal rendelkezünk. („Ember”, „fém általában” stb. ezek fogalmak.) Ilyen szóhasználat mellett a „minden fogalom azonos önmagával” tétel értelme: A tárgyról, amelyről fogalom formájában gondolkodom, a gondolkodás folyamatában mindig mint A tárgyról kell gondolkodnom és nem szabad felcserélnem semmi mással. Ez valóban a gondolkodás törvénye. Mivel arra mutat rá: hogyan kell a fogalom formájában kiválasztott gondolati objektumhoz viszonyulnom.

Azonban az, amit most megfogalmaztunk mint gondolkodási törvényt, csak egy része a formális logika azonosságtörvényének, mint a fogalmakkal való operálás törvényének. Úgy gondolkodni minden A-ról, mint csak önmagával azonosról, ez ugyanakkor azt is jelenti, hogy A-t meg kell különböztetni minden mástól, nem szabad felcserélni semmi mással. Ez egyike a helyes gondolkodás feltételeinek. Más oldalról azonban ez egy absztrakt követelmény. Megvan a lehetősége annak, hogy megsértsük e követelményt és elkövessük azt a hibát, amelyet a fogalmak felcserélésének nevezünk. A gondolat tárgyának a felcserélése abban az esetben történik meg, ha a tárgy nincs pontosan kiválasztva és a gondolkodó egyén nem tisztázta magában pontosan, milyen tárgyat is tart szem előtt. Alapvető feltétele a fogalmak felcserélése hibája megelőzésének az, hogy a gondolati tárgyat meghatározott ismertetőjegyek alapján alkotott világos, szabatos fogalmakban fejezzük ki.

Ezért azt a követelményt betartani, hogy minden minőségről, mint ezen adott minőségről gondolkodjunk és ne cseréljük fel semmi mással — csak akkor lehet, ha tudjuk, mi ez az adott minőség, mi határozza meg és mi különbözteti meg valamely más minőségtől. Csak ha meghatározott minőségről gondolkodunk, tudjuk kiemelni az ebben a meghatározottságban meglévő azonosságot. A fogalmaknak a megismerés folyamatában való azonossága csak akkor érhető el — és ez is beletartozik az azonosság törvénye követelményébe — ha a tárgyról, amelyről fogalom formájában gondolkodom a megismerés egész folyamatában mint olyan tárgyról gondolkodom, amelyet éppen azok az ismertetőjegyek jellemeznek, amelyek alapján a fogalmat megalkottuk.

Így tehát a formális logika azonosság törvénye a gondolat tárgyának, az absztraktnak fogalom formájában kiemelt tárgy azonosságának és csak ebben az értelemben a fogalom azonosságának törvénye. Másként kifejezve azt is lehet mondani, hogy itt a fogalmak tartalmának azonosságáról van szó, vagy

pontosabban annak az azonosságáról, ami a fogalom tartalmát képezi (itt „a tartalom” terminust szélesebb értelemben vettük, mint ahogy ez általában a logikában használatos).

III. Az azonosság törvénye metafizikus értelmezésének bírálata

Ha végiglapozzuk Aristoteles műveit — akit a formális logika azonosság-törvénye megalkotójának tartunk — azt látjuk: mint ahogy nem található meg nála az „azonosság törvénye” kifejezés (Antonius Andrae Aristoteles kommentátor használja először), ugyanúgy nem található meg az „ $A \text{ est } A$ ”, „ $A—A$ ” formula sem. Ez is későbbi középkori szülött, azé a középkoré, amely minden aristotelesi alkotásból csak a formulát használja és minden tételt igyekszik *üres* formulává változtatni. Lehet, hogy kezdetben az $A—A$ formula valóban az aristotelesi gondolatot igyekezett kifejezni, mindenesetre tény az, hogy később e formula az aristotelesi törvénytől független, önálló életet kezd élni és a logikusok egy része már nem a törvényből alkotott formulát látja benne, hanem a formulából igyekszik megmagyarázni, értelmet adni a törvénynek, és így nem egyszer igen messze kerülnek a törvény aristotelesi értelmétől.

Az azonosság törvénye különböző helytelen értelmezései közül a legelterjedtebb és legtipikusabb e törvény metafizikus értelmezése.

Az azonosság törvénye metafizikus értelemben ontológiai elv és nem a fogalmakkal való operálás törvénye. Tipikus megfogalmazásai: „Ami van, van”, „minden dolog az, ami” stb. E törvény ontológiai értelmezése önmagában még nem metafizika. Mint láttuk, a tárgyak közötti azonosságot lehet helyesen és helytelenül is értelmezni. Az ontológiai metafizikus értelmezése ennek a törvénynek akkor jön létre, amikor a dolgok önmagukkal való azonosságát nem mint egy bizonyos minőség szerinti azonosságot, hanem mint a tárgyak időbeli változatlanóságát értelmezik. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy azok, akik e metafizikus tétel alapján állnak általában tagadnák az egyes konkrét dolgok mindennemű változását. A természetben meglévő változás annyira nyilvánvaló mindenki előtt, hogy egyetlen valamennyire is komoly filozófus sem tagadhatja ezt. Az a tétel, hogy a világban minden mindennel azonos annyira nyilvánvalóan hamis, hogy kétséges: valaki is állítaná ezt.

Az azonosság metafizikus elve a dolgok lényegének örökkévalóságát állítja. Tagadja a dolgok lényegének egymásba való átalakulását, a lényegileg új keletkezését. „ $A \text{ est } A$ ” metafizikus értelemben azt jelenti, hogy minden A minőség örökké létezik és örökké egy és ugyanaz marad. De nem jelenti valamely egyedi tárgy változásának tagadását (ahogy a biológiában az örök fajok hirdetése sem jelenti valamely fajta egyedi élőlényei keletkezésének és elpusztulásának tagadását).

Általában az azonosság törvénye metafizikus értelmezése megteremtőjének az újkori filozófiában a Leibniz—Wolf-i iskolát tartják. Leibniz alapot is ad erre az azonosság törvénye következő megfogalmazásával: „Minden valami az, ami”. Azonban nem lehet azt mondani, hogy Leibniz tagadja a dolgok mindenfajta változását:

„Midőn egy patkó Magyarországon egyik ásványvizében rézzé változik, faj szerint ugyanaz az idom marad meg; de nem egyénileg, mert a vas feloldódik és a réz, amellyel a víz telítve van, lecsapódik és észrevétlenül a helyébe

lép.” „Így tehát azt kell mondanunk, hogy a szerves testek, éppúgy, mint a többiek csak látszólag maradnak ugyanazok, nem pedig a szó szigorú értelmében. Körülbelül olyanféle ez, mint az a folyam, amelynek vize folyton változik, vagy mint Theseus hajója, melyet az Athenebeliek egyre megújítottak.” (Leibniz : Vizsgálódás az emberi értelemről. 235. o.)

Sőt, mint ismeretes, a leibnizi monadok, amelyek alapját képezik a világ minőségi sokféleségének, a mozgás forrásai, aktív elemei minden dolognak. Éppen ebből a szempontból értékelte pozitíven Leibnizet Marx, Engels és Lenin. Leibniz metafizikus felfogása a monadok örök voltának elismerésében rejlik. Az aristotelesi végső forma, a spinozai egységes szubsztancia helyébe Leibniz a monadok sokaságát állítja, de maguk ezek a monadok nem változnak, egyik a másikba nem megy át, önmagukkal örökké azonosak maradnak.

De ami azokat a szubsztanciákat illeti, amelyek önmagukban igaz és valós szubsztanciális egységgel bírnak . . . „vagyis, amelyeket bizonyos oszthatatlan szellem éltet — jogosan állíthatjuk, hogy azok ezen lélek, vagy szellem révén, amely a gondolkodó lélekben az észet alkotja, tökéletesen ugyanazon egyének maradnak.” (Uo. 236. o.)

Magát az azonosság törvényét Leibniz csak megfogalmazza („Minden valami, az ami”), de nem magyarázza meg, milyen értelmet is tulajdonít ennek a formulának? Ha ezt és az ehhez hasonló formulákat minden magyarázat nélkül, csupán szószerinti értelemben vesszük, akkor ez a nem helyes metafizikus értelmezésre utal. Több mint bizonyos, hogy a „valami” alatt itt konkrét tárgyakat értenek és a konkrét tárgyról egészében véve mint összes ismertetőjegyeinek összességéről nem lehet azt mondani, hogy az ami. Ez először is a tárgyak ellentmondásosságának tagadását jelenti. Minden egyes konkrét tárgyról csak azt lehet mondani, hogy minden valami, amelyik rendelkezik A tulajdonsággal, mint A (tehát mint olyan tárgy, amelyiknek megvan ez a tulajdonsága) — A* (Az elektron mint hullám — hullám, az élet, mint a sejtek keletkezésének állandó folyamata — éppen ez a folyamat stb.) De ez már azt jelenti, hogy itt a tárgyakat csak egyoldalúan (mint A) emeltük ki. Hogyha az adott tárgy magában rejti A és nem-A ellentmondását, akkor azt is lehet mondani, hogy mint olyan dolog, amely magában rejti A és nem-A ellentmondását éppen ez a dolog. És itt ez újra csak azt fogja jelenteni, hogy az adott tárgyat egy bizonyos ismertetőjegye szempontjából választottuk ki, (ez az ismertetőjegy ennek az ellentmondásnak a jelenléte) és nem egészében vettük.

A konkrét tárgyról egészében véve nem lehet egyszerűen azt mondani, hogy az ami, ha számolunk azzal, hogy minden dologban állandóan végbemegy valamilyen változási folyamat. Minden adott dolog csak bizonyos meghatározott ideig megmaradó adott vonatkozásában ez a bizonyos dolog. Így ismét oda jutunk el, hogy az egyes tárgyakról, amelyek néhány ismertetőjeggyel (A, B, C,) rendelkeznek, csak azt lehet állítani, hogy mint A—A, mint B—B és így tovább. Vagyis a tárgy önmagával való azonosságát csak valamilyen többé vagy kevésbé állandó oldalról állíthatjuk. Ehhez hozzá kell még tenni, hogy ez a megállapítás is csak akkor igaz, ha eltekintünk a tárgy egyes minőségeiben végbemenő mennyiségi változásoktól, vagyis ha ezeket a minőségeket absztraktnak, eldurvítva szemléljük. Másként az azonosság törvénye ontológiai értelemben a tárgyakban állandóan végbemenő változás tagadását jelentené.

Természetesen a „minden valami az, ami” kifejezésben a „valami” alatt érthetünk tárgyakat már absztraktnak csak A minőségük szempontjából. De ebben az esetben sem minden A minőségre lehet állítani, hogy A tárgy est A.

Ez csak olyan tárgyra igaz, amelyekben ez az A minőség *megőrződik* valamilyen időszakaszban. De van olyan eset is, amikor a tárgy, amely rendelkezik A minőséggel ugyanabban a pillanatban el is veszti azt. Ha pl. A „egy bizonyos helyen levés”-t jelent, akkor ellentétben a nem mozgó testtel — ahol lehet azt állítani, hogy mint az adott helyen lévő test (mindaddig, amíg a test az adott helyen van) olyan test, amelyik ezen az adott helyen van —, a mozgó test minden pillanatban ezen az adott helyen van és nincs is ezen. Vagyis A is és nem-A is. Ezt számításba véve az azonosság ontológiai törvényét, a dolgok azonosságának törvényét végérvényesen a következőképpen lehet megfogalmazni: minden A dolog *mint A és amíg megmarad A-nak*, — A. E megszorítás nélkül a törvény nem lenne általános érvényű. Csak olyan területre lenne érvényes, ahol viszonylag változatlan minőségekkel rendelkező tárgyakkal van dolgunk. És a törvény univerzális értelmezése metafizikus tételhez vezetne. Az általunk adott megfogalmazás ugyan korlátozza a törvény hatóterületét de ugyanakkor ebben a formában a törvény univerzális törvény. Ugyanúgy, mint ahogy univerzális pl. az a tétel, hogyha a négyszög oldalai párhuzamosak, akkor átlói felezőpontban metszik egymást.

*

A gondolkodás metafizikus elveinek bírálata lényegében a klasszikus német filozófiával kezdődött. Az első csapást a kanti antinómiák mérték. Azzal ugyanis, hogy Kant a gondolkodásban ellentmondásokat fedez fel s az ellentmondó oldalakat egyaránt bizonyíthatónak tartja és nem követeli az ellentmondó oldalak egyikének elvetését, szembenáll azzal a felfogással, amely szerint semmi sem tartalmazhat ellentmondásokat.

A probléma igazán mély felvetése először Hegelnél található. Hegel két-fajta azonosságot különböztet meg: 1. Elvont értelmi azonosság, vagyis különbséget kizáró azonosság. 2. Konkrét azonosság, a különbségek azonossága, vagy hegeli kifejezés szerint „a létet és meghatározásait mint megszünten, megmaradókat magában foglaló azonosság.” (Hegel: Enciklopédia. 191. o.). Hegel a metafizika azonosság tételéről kimutatja üres voltát. Ez az azonosság tagadja a dolgok ellentétességét, tehát belső lényegüket és éppen ezért üres „csak formális absztrakt, nem teljes igazságot tartalmaz” (Hegel: A logika tudománya.)

A dolgok belső ellentmondásos természetének — vagyis annak, hogy valamely dolog egysége az ellentétes oldalaknak A-nak és nem-A-nak — hegeli kifejtése alapjává vált a metafizikai azonosság és nem-ellentmondás elvek teljes válságának. Ezzel Hegel igen nagy szolgálatot tett a filozófiai gondolat fejlődésének.

Hegel azonban nemcsak a metafizikai tételek teljes szétzúzásához nyitotta ki a kaput. Ő ugyanis nem tesz különbséget általában a formál-logika azonosságtörvénye és e törvény metafizikus értelmezése között. Sőt a metafizika elveiről úgy beszél, mintha ezek azonosak lennének a formál-logikai törvényekkel. Ez a körülmény sokban hozzájárult ahhoz, hogy egészen napjainkig a formál-logikai törvényeknek egy úgymondhatnánk indokolatlan bírálata, ignorálása menjen végbe.

Lényegében a hegeli álláspont materialista alapon való továbbfolytatása Plehanov nézete is.¹ Hegelhez hasonlóan lényegében nem tesz különbséget a

¹ Lásd: Plehanov Összes Művei. XVIII. A fordító előszava Engels: L. Feuerbach. 2. kiadásához.

metafizikus elv és a formális logika azonosság törvénye között és így, bár igazán a metafizika bírálataiban, de a formális logika értékelésében téved.

Plehanov Bernstein és ezen keresztül Überweg álláspontjával vitatkozik. Überweg, és őt követve Bernstein a metafizikus értelemben vett azonosság és ellentmondás törvények szerint gondolkodva minden kérdésre csak „igen” vagy „nem” választ adnak. Illetve tagadják az „igen-nem”, „nem-igen” válaszadás létjogosultságát.

Plehanov felfogásának érdekessége, hogy először hivatkozik a mozgás problémájára a formális logika elleni harcában.

Hegel a mozgás dialektikáját feltárva hangsúlyozza, hogy a mozgás helyes értelmezése annak elismeréséből áll, hogy a mozgó test egy és ugyanazon pillanatban van is és nincs is egy- és ugyanazon helyen. Plehanov Hegelre hivatkozva azt állítja, hogy ebben a kérdésben megmutatkozik a formális logika korlátozott volta, mivel a formális logika értelmében nem lehet választ adni arra a kérdésre: a mozgó test valamely pillanatban van-e egy adott helyen, vagy pedig nincs? A formális logika szerint csak azt lehet mondani „igen, ott van”, vagy „nem, nincs ott”. De az igazság ezzel ellentétben az: ott is van és nincs is ott, azaz az „igen-nem”, „nem-igen” formulában fejezhető ki.

Überweg formuláját Plehanov véleménye szerint csak azon a területen lehet alkalmazni, ahol kész tárgyakkal van dolgunk. Itt valóban minden kérdésre lehet „igen”-nel, vagy „nem”-mel válaszolni, de amikor a dolgok keletkezésben, kifejlődésben, vagy elmúlóban vannak így pl. — mondja Plehanov — amikor a fiatal embernél csak megjelenőben van a szakáll, lehet-e akkor szakállal rendelkezőnek tartani vagy sem?

Ily módon Plehanov arra a következtetésre jut, hogy a formális logika, ezen belül az azonosság törvénye is, amelyet Überweggel egyetértve az ellentmondás törvénye egy oldalának tart, csak korlátozott területen érvényes. Ezt a megoldást nem tartjuk helyesnek és ennek helytelenségét kívánjuk igazolni a következő paragrafusban. Általánosabban megfogalmazva azt fogjuk megvizsgálni, ellentmond-e a formális logika azonosság törvényének a fogalmakkal szembeni követelménye a világ dialektikus szemléletének?

IV. Dialektika és a formális logika azonosság törvénye

A valóság dialektikája és a formális logika azonosság törvénye

A dialektika a metafizikus nézetekkel szemben a tárgyakat és jelenségeket — a valóságnak megfelelően — mint belső ellentmondásoktól terheseket szemléli. A formális logika azonosság törvénye nem alapul e dialektikus törvényszerűség tagadásán, nem tagadja, hogy a tárgy A és nem-A egysége. Alapja csak az a tétel, hogy az a tárgy, amelyik valamilyen vonatkozásban rendelkezik A minőségével, amíg rendelkezik ezzel a minőségével, erről az oldaláról „A”. Az áru pl. a használati érték és a csereérték ellentétének egysége. De mivel ez két különböző oldala az árunak és mivel ezek az oldalak megőrződnek benne, ezért különböző fogalmakban lehet kifejezni az áru e két oldalát. Egy és ugyanaz a tárgy használati érték is és csereérték is, ez azonban nem jelenti, hogy a „használati érték” és a „csereérték” fogalmak, amelyeket mi a megismerési folyamatban használunk, mint fogalmak szintén azonosak. Mivel a fogalomalkotásakor a tárgy mindig csak bizonyos viszonylag állandó oldaláról tükröződik, a

fogalmak, amelyekben a tárgy különböző oldalait tükröztük, különböző fogalmak, amelyeket nem lehet azonosnak tekinteni, mindegyik csak önmagával azonos. A dialektika nemcsak konstatálja a tárgyakban levő ellentétes oldalakat, de arra is tanít, hogy ezek összefüggenek, kölcsönösen feltételezik egymást. Ezt a kölcsönhatást viszont csak úgy tudjuk megérteni, ha rendelkezünk a különböző oldalakról külön-külön megalkotott fogalmakkal és ha nem keverjük össze ezeket a fogalmakat.

A materialista dialektika azt tanítja, hogy minden tárgy és jelenség állandóan változik, fejlődik. A változás folyamatában egyik minőségből a másikba, sőt a maga ellentétébe megy át. A mechanikai mozgás átváltozik hőmozgássá. Az ami az egyik vonatkozásban hasznos egy adott mennyiségben, egy más mennyiségben károsra válik stb. Ugyanakkor azonban a „mechanikai energia”, „hőenergia”, „hasznos”, „káros” fogalmak, amelyekben a tárgyak bizonyos ideig megmaradó minőségét tükrözzük, a konkrét tárgyak átmenetével együtt nem mennek át egymásba, nem változnak, hanem a tárgyaknak továbbra is azt a minőségi állapotát rögzítik, amelyre őket megalkottuk. Enélkül nem lehetne megérteni maguknak a tárgyaknak a változását, egymásba való átmenetét sem. Ezért a formális logika azonosság törvénye, amely a fogalmak határozottságának és azonosságának követelményét fejezi ki, elemi feltétele a fejlődés, a változás megismerésének. Az ember pl. — nem tekintve az emberiség állandó változását, fejlődését — rendelkezik olyan tulajdonságokkal, amelyek jellemzőek minden emberre és amely lehetőséget ad az ember fogalmának megalkotására. Az embernek, mint társadalmi lénynek a fejlődését pl. azt a minőségi változást, amely végbemegy az emberekben a szocialista társadalomban, összehasonlítva a kapitalista társadalom ember-típusával, mi csak azért tudjuk megérteni, mert rendelkezünk az „ember” meghatározott fogalmával. Csak valamely minőségileg meghatározott dolog fejlődését tudjuk tanulmányozni, sőt az ember átváltozását „nem-emberre” (halál esetében) is csak akkor lehet megérteni, ha rendelkezünk az ember fogalmával, amelyet meghatározott ismertetőjegyek alapján alkottunk meg.

Tudjuk, hogy a tárgyak változásának, fejlődésének folyamatában nem minden ismertetőjegyük állandó, még csak viszonylagosan sem. Van olyan eset, amikor egy tárgy rendelkezik néhány ismertetőjeggyel és ugyanabban a pillanatban el is veszti ezeket. Láttuk pl., hogy a mozgó test rendelkezik azzal a tulajdonsággal, hogy egy adott helyen van, de ugyanabban a pillanatban, amikor rendelkezik ezzel a tulajdonsággal, el is veszti ezt a tulajdonságát. Ebben az esetben nem lehet azt mondani, hogy a tárgy mint A (mint adott helyen levő) est A. Itt látszólag megszűnik működni a formális logika azonosság törvénye, amely azt követeli, hogy minden tárgyról mint valami meghatározottról kell gondolkodni, vagyis mindig valamilyen viszonylagosan állandó ismertetőjegyei oldaláról kell fogalmat alkotni a tárgyról. De lehet-e azt mondani, hogy ebben az esetben valamilyen más módon, a formális logikai törvények ellenére kell gondolkodni? Ha ez így van, akkor helyes az a vélemény, hogy az azonosság törvénye alapján a valóságnak csak bizonyos korlátolt, meghatározott területén lehet gondolkodni.

Azonban ez nem így van. Az azonosság törvénye érvényes minden esetben függetlenül attól, hogy olyan egyszerű tárgyról gondolkodunk mint asztal, virág, fa stb. vagy olyan bonyolult folyamatokról, mint a mozgás folyamata. Mi mindig fogalmak formájában gondolkodunk és fogalmakat alkotni csak viszonylag állandó ismertetőjegyek alapján lehet. Pontosabban a

tárgyakat csak olyan ismertetőjegyeik alapján tükrözhetjük fogalomban, amely ismertetőjegyek benne megőrződnek valamilyen időtartam alatt. Vagy meghatározott, viszonylag állandó ismertetőjegyek alapján gondolkodunk a tárgyról, vagy egyáltalán nem tudunk gondolkodni róla. Vagyis a mozgó testről nem lehet fogalmat alkotni azon ismertetőjegye alapján, hogy valamilyen meghatározott helyen van. Ha mi megpróbálunk a mozgó testről, mint olyan testről, amely valamilyen adott időpontban valamilyen helyen van, gondolkodni, akkor valójában a megalkotott fogalomban már nem a mozgó testet, hanem a mozdulatlan testet választottuk ki. Természetesen lehet olyan fogalmat alkotni, mint „mozgó test, amely adott pillanatban, adott helyen van”. (A gondolkodásban nem mindig az adott tárgy analízise alapján alkotunk fogalmat, hanem más fogalmak vagy bizonyos meglévő ismertetőjegyek és bizonyos tárgyak létezésének feltételezése alapján). Azonban ennek a fogalomnak semmi sem felel meg a valóságban. Egyetlen valóságos mozgó test sem tartozna terjedelmébe. Az, amit absztrakt elmélkedés révén megállapítottunk a „tárgyak” ilyen fajtájáról az valójában nem vonatkozik egyetlen valóságos tárgyra sem.

Ez azonban nem jelenti, hogy általában nem tudunk ítélni a mozgó testekről, vagy a mozgás folyamatáról. A mozgó test mint bármely más tárgy szintén rendelkezik viszonylag állandó ismertetőjegyekkel. Ilyen maga az, hogy mozgó, amelynek alapján alkothatunk róla olyan fogalmat, mint „mozgó test” és gondolkozhatunk róla az azonosság törvényének megfelelően. Továbbá van olyan állandó ismertetőjegye — amely jellemző rá egészen addig, amíg megmarad mozgó testnek — hogy minden pillanatban van és ugyanakkor nincs egy bizonyos helyen, és ez olyan ismertetőjegy, amelynek alapján szintén határozott módon lehet gondolkodni róla. Így nincs igaza Plehanovnak és más szerzőknek, amikor azt állítják, hogy az azonosság törvényének megfelelően csak meghatározott területeken gondolkozhatunk.

Plehanov az azonosság törvényének kritikájával együtt az ellentmondás és a kizárt harmadik törvényeket is bírálja. Amint láttuk, ezt a három törvényt ő arra a követelményre vezeti vissza, mely szerint minden kérdésre csakis „igen,” vagy „nem” feleletet lehet adni. Plehanov kritikájának az a lényege, hogy ez a formula nem megfelelő akkor, amikor változásban lévő tárgyakkal és jelenségekkel van dolgunk. Arra a kérdésre : a mozgó test egy adott pillanatban van-e egy adott helyen? valóban nem lehet sem azt válaszolni, hogy „igen, van” sem azt, „nem, nincs”. Az igaz válasz csak az lesz ; a test van is és nincs is egy adott pillanatban egy bizonyos helyen. De ezt a tényt nem lehet úgy értékelni, mintha itt a formális logikai törvények ellenére, ezekkel szemben gondolkoznánk. E probléma megértéséhez röviden ismertetnünk kell az ellentmondás és a kizárt harmadik törvénye értelmét, kapcsolatát az azonosság törvényével.

Az azonosság törvényének, mint a fogalmakkal való operálás törvényének és az ellentmondás törvényének lényegében egy és ugyanazon objektív alapja van, mégpedig a dolgok azonosságának törvénye : „A tárgy amíg megmarad A-nak (s természetesen abban a vonatkozásban, amelyben A) est A.” Tagadott formában ez a tétel így hangzik : „A tárgy abban az időben és abban a vonatkozásban, amikor A, nem nem-A.” Ez utóbbin alapul az ellentmondás törvénye : Ha azt állítjuk, hogy egy tárgy rendelkezik valamilyen P ismertetőjeggyel, akkor nem lehet azt is igaznak tartani, hogy ez a tárgy ebben az időben (vagyis, amikor rendelkezik P-vel) és ebben a vonatkozásban nem

rendelkezik ezzel az ismertetőjeggyel. Ha valaki azt állítja, hogy S est P és ugyanazt tagadja, vagyis azt állítja, hogy S (ugyanabban az időben és ugyanabban a vonatkozásban, amikor S est P) nem P , akkor tulajdonképpen azt állítja, hogy P nem- P , ami ellentmond a dolgok azonosságátörvényének.

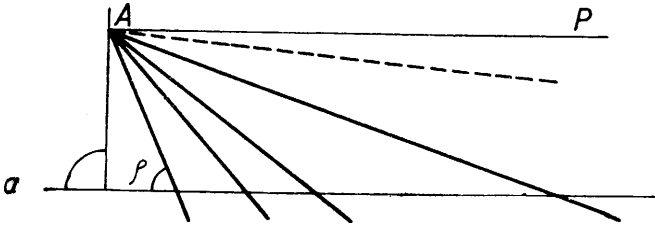
Az ellentmondás törvénye nem tiltja meg, hogy az „igen-nem, nem-igen” formula szerint gondolkodjunk abban az esetben, amikor valamilyen ismertetőjegy viszonylag sem állandó egy tárgynál. Ugyanígy a kizárt harmadik törvénye nem követeli meg ezekben az esetekben az igen-igen, nem-nem formula szerinti gondolkodást, ahogy ezt a metafizika elképzeli. Ennek a törvénynek előfeltétele az a körülmény, hogy a fogalmakban a tárgyakat mindig viszonylag állandó ismertetőjegyei alapján tükrözzük. Minden P fogalomban, ha ez helyesen van elvonatkoztatva a tárgytól, olyan tárgyakat tartunk szemelőtt, amelyek valamilyen időegységig rendelkeznek P ismertetőjeggyel. Ebből kiindulva a kizárt harmadik törvénye azt követeli meg, hogy valamilyen tárgyról vagy azt állítsuk, hogy \hat{o} P vagy tagadjuk ezt. Ha S tárgy rendelkezik viszonylag tartósan P ismertetőjeggyel, akkor igaz az, hogy S est P . Ha nincs ilyen ismertetőjegye, akkor az igaz, hogy S nem P , egyik a kettő közül feltétlenül igaz.

A mozgó test nem általánosítható a „test, amely egy adott pillanatban egy adott helyen van” fogalomban, mivel nincs ilyenfajta viszonylag állandó ismertetőjegye. De akkor igaz, a kizárt harmadik törvényének megfelelően, hogy a mozgó test nem olyan test, amelyik egy adott időpontban egy adott helyen van. Mint már előbb is mondtuk, a „test, amely egy adott időpontban egy adott helyen van” fogalomban mozdulatlan testeket általánosítottunk, és következésképpen igaz, hogy a mozgó test nem tartozik az adott fogalomba. Ha mi helyesen akarjuk tükrözni azt a tényt, hogy a mozgó test az adott pillanatban van is és nincs is ugyanazon a helyen, akkor ezt a fogalmat kell venni. E fogalommal kapcsolatban (ha ezt P -vel jelölöm) igaz lesz a kizárt harmadik törvénye értelmében, hogy S est P , vagy S non est P . (Ha S mozgó testet jelent, akkor igaz az, hogy S est P .)

Plehanov kritikáját nem csak erre az esetre alapozza. A formális logika alaptörvényei korlátolt alkalmazhatóságát az egyik minőségi állapot másikká való átmenetének nem korlátozható határvonalaira is alapítja. Ha visszaemlékezünk példájára, (arra a fiatalra, kinél még csak most kezd jelentkezni a szakáll, vagy a Nap, amely még nem jött föl, de már megjelent az égbolton), ezekben az esetekben a kizárt harmadik törvénye alkalmazhatóságát az nehezíti meg, hogy maga P és nem- P fogalmak meghatározatlanok. Természetesen ha maga P határozatlan, akkor azt sem lehet határozottan állítani, hogy S est P vagy S non est P . Mint ahogy azt a kizárt harmadik törvénye követeli. De ennek a törvénynek az alkalmazása előfeltételezi, hogy teljesítve legyen az azonosság törvénye követelménye a fogalmak határozottságáról. A fenti esetben tehát a probléma nem az, hogy érvényes-e vagy sem a formális logika követelménye, hanem az, hogyan elégtessük ki ezt a követelményt, hogyan lehet ezeket a minőségi állapotokat korlátok közé szorítani, pontos fogalmakban tükrözni? Végsősoron ez a probléma a mennyiségi és minőségi változások dialektikájának és ennek a gondolkodásban való tükrözésének problémájához vezet el.

Ugyanilyen típusú probléma merül fel a matematikában. Ha pl. „ A ” pontból különböző szögek alatt metsző egyeneseket bocsátunk „ a ” egyenesre,

akkor (ρ) szöveget változtatva $90-0$ -ig valahol átmenetet kapunk „a” egyenest metsző egyenesektől a vele párhuzamos egyeneshez. Ha a párhuzamos egyenest P-vel jelöljük a metszőket pedig nem-P-vel, akkor az a kérdés: hol megy végbe az átmenet nem-P-től P-hez? Hova tartozik az az egyenes, amelyet úgy kapok, hogy a (ρ) szöveget tetszészerinti módon végtelenül közelítem 0-hoz, P vagy nem-P ez az egyenes?

Vagy ha 0 és 1 között a számokat „nem-P”-vel jelölöm, az egyenest viszont P-vel, akkor hova tartozik a $0,9999\dots$ szám, ahol a 9-eseket a végtelenségig növelhetem? Hol történik meg az átmenet a nem 1-estől az egyeshez?

A dialektika azt tanítja, hogy a határok a világban mozgóak, feltételesek, viszonylagosak. Ezek megismerése folyamatában nem egyszer eldurvítjuk a valóságos viszonyokat, és csak a gyakorlat és a megismerési folyamat egésze vezet ennek a durvításnak a csökkentéséhez. Míg az euklidesi geometria minden egyenest (a fenti példában) metsző, vagy párhuzamosra oszt fel, addig a nem euklidesi Bolyai-Lobacsevszkij-féle geometriában ezek között a fajták között végtelen sok más egyenes, nem metsző egyenes létezik.

De bármilyen úton is halad előre a pontosabbá tétele, elmélyítése fogalmainknak, mindig megmarad határozottságuknak követelménye és ezzel együtt az a követelmény, hogy a kizárt harmadik törvénye alapján gondolkozunk vagy állítsunk, vagy tagadjunk valamit.

Mivel a kizárt harmadik törvényének vizsgálata nem speciálisan feladatunk, ezért csak futtában említettük az alkalmazása körüli nehézségeket.

Végülis meg kell még jegyezni, hogy e törvények helyes értelmezéséhez és alkalmazásukhoz szükséges, hogy számoljunk a fogalmak különböző típusaival. Egyes fogalmak a tárgyak bizonyos meghatározott állapotainak kifejezésére szolgálnak, míg mások a változás folyamatát, a tárgyak fejlődésének folyamatát fejezik ki. Amikor a jelenségek fejlődését akarjuk megérteni, amikor a jelenségeket éppen mint folyamatokat tanulmányozzuk, akkor ezeket a folyamatokat nem lehet kifejezni a meghatározott állapotok kifejezésére szolgáló fogalmakkal. Ugyanígy nem lehet a tárgyak állapotát sem a folyamatok tükrözésére szolgáló fogalmakkal kifejezni. A mozgás folyamatát nem lehet a nyugalmi állapoton keresztül leírni. Az „egy helyen levés” és a „valamely más helyen levés” fogalmak a tárgyakat viszonylagos nyugalmuk szempontjából tükrözik és ezek nem alkalmasak mozgásuk leírására. Ahhoz, hogy a mozgás folyamatát leírjuk, új fogalmat kell alkotni: „tárgy, amely valamely időben van és ugyanakkor nincs is egy adott helyen”. Ha mi nem tudjuk azt mondani, hogy a Nap feljött a láthatárra, vagy hogy nem jött föl, akkor lehet határozottan állítani, hogy feljövőben van és ezt a fogalmat használva már ismét

lehet határozottan állítani a kizárt harmadik törvényének megfelelően : a Nap kelőben van, vagy nincs kelőben. Itt újra azzal a ténnyel találkoztunk, hogy a fogalmak a valóságban meglévő egységet egyes oldalakra bontják fel. Bizonyos fogalmak a tárgyak viszonylagosan állandó minőségeit, tulajdonságait, viszonyait, míg mások ezeknek a minőségeknek, viszonyoknak, tulajdonságaiknak változásait fejezik ki. De mindkét fogalom-típus a tárgyaktól valami minőségileg meghatározottat, tartósságot tükröz és alá van rendelve az azonosság törvényének.

Az elmondottak alapján megállapíthatjuk, hogy a formális logika azonosság törvénye és a dialektika törvényei nem mondanak ellent egymásnak. A dialektika elismerése és a dialektikus gondolkodás nem zárja ki, hogy teljesíteniünk kell a formális logika követelményét is.

A fogalmak dialektikája és az azonosság törvénye

A dialektika azt tanítja, hogy ha az állandó változásban, fejlődésben levő világot meg akarjuk ismerni, akkor fogalmainknak is „ hajlékonyaknak, rugalmasaknak, relatívnak, egymással kölcsönhatásban lévőeknek kell lenniük, hogy képesek legyenek a világ ellentmondásait magukba felölelni.” (Lenin : Filozófiai füzetek.)

Azt mondják, hogy a formális logika azonosság törvénye merev, mozdulatlan fogalmakat feltételez, ezért csak ott alkalmazható, ahol lehet ilyen fogalmakkal operálni. V. I. Cserkeszov pl. a következőket írja a formális logikai fogalmakról : „Ezek nem hajlékonyak, elasztikusak. Azonosak önmagukkal s ebben az értelemben mozdulatlanok, merevek. A fogalmak ilyen típusa természetesen nem kigondolt. Nem lehet ezeket a fogalmakat mesterséges konstrukciónak tartani. Az absztrakt általános fogalmak és ezek állandó tartalma a valóság tárgyainak és jelenségeinek viszonylagos állandóságát tükrözik” (A fogalomalkotás néhány kérdéséről. Voproszi Filozofii, 1956. 2. szám. 65. o.).

Nézzük meg igaz-e ez az állítás? Ellentmond-e a fogalmak azonosságának követelménye a fogalmak dialektikus természetének?

A fogalmak fejlődéséről két értelemben beszélhetünk. Egyrészt a fogalmak fejlődése alatt azt értjük, hogy egy és ugyanazon dologról alkotott fogalmaink fejlődnek, másrészt, hogy a mi fogalmaink változnak, fejlődnek, a valóság változásának és fejlődésének megfelelően.

1. Egy és ugyanazon dologról tudásunk kiszélesedése, elmélyülése alapján fejlődik a fogalmunk, annak alapján, hogy a tárgyak és jelenségek új oldalait, új ismertetőjegyeit tárjuk föl. Tudásunk fejlődésének folyamatában megállapítjuk, hogy néhány ismertetőjegy, amelyet régebben lényegesnek tartottunk, nem lényeges és ellenkezőleg, arról amelyet lényegtelennek tartottunk kiderül, hogy lényeges feltétele a tárgy adott minőségének. Minden fogalom az ismertetőjegyek bizonyos csoportját zárja magában, amelyek kifejezik a fogalomban általánosított tárgy specifikumát. De ezeken az ismertetőjegyeken kívül maga a tárgy még rendelkezik sok más tulajdonsággal is. Azonban a fogalom változása tudásunk kiszélesedése új oldalak megismerése folyamán csak akkor következik be, ha tudásunk azokról az ismertetőjegyekről változik meg, amelyek a tárgy specifikumát fejezik ki és amelyek a fogalom meghatározásába beletartoznak. Másképpen szólva, a fogalom változása akkor megy végbe, amikor a tárgy lényegének megismerésétől eljutunk a még

mélyebben levő lényeg feltárásához. Vagyis: bizonyos meghatározott ideig megőrződik a fogalom önmagával való azonossága, akkor is, ha közben tudásunk kiszélesedik. A fogalmak változása csak a tudományok fejlődésének meghatározott szakaszaiban megy végbe. Az ilyen változás lényegében már az egyik fogalomról a másikra való átmenést jelenti. Ebben az esetben a régi és az új fogalmat nem lehet azonosnak tekinteni. Így pl. az atom fogalma az antik görög gondolkodóknál, a múlt században és a jelenkorban, ezek különböző fogalmak, habár egy és ugyanazon tárgyról alkottuk őket. Minden ilyen fogalom csak önmagával azonos és nem lehet felcserélni semmilyen más fogalommal. Tehát itt, mint látjuk, ismét alkalmazzuk az azonosság törvényét.

2. Találkozhatunk olyan állásponttal is, hogy a fogalmak azonos használata csak addig lehetséges, amíg a nekik megfelelő tárgy nem változik meg lényegesen. Ez az állítás a fogalmak természetének megnevezéséből származik. A valóságban a tárgy változása, fejlődése, vagy még a maga ellentétévé való átalakulása sem vonja maga után a fogalom változását. A fogalom a tárgy meghatározott minőségéről alkotott fogalom. Ha a tárgy úgy megváltozott, hogy már nem ez a minőségű tárgy, akkor egyszerűen nem általánosítható többé ebben a fogalomban, és valamely más fogalomban kell tükrözni. Az előző fogalom azonban megmarad éppen, mint fogalom arról a minőségről (vagy azokról a tárgyakról általában), amellyel a tárgy előzőleg rendelkezett. A valóságban állandóan végbemegy a tárgyak átmenete egyik minőségi állapotból a másikba. De új fogalom csak akkor keletkezik, ha valami új eddig még fogalomban nem tükrözött minőség jön létre. Ekkor szükségessé válik új fogalom megalkotása. De a régi fogalmak ezzel még semmi változáson nem mentek át. Ezek a fogalmak még attól függetlenül is megmaradnak, hogy vannak-e a valóságnak továbbra olyan tárgyai, amelyek rendelkeznek ezzel a minőséggel. Ebben az esetben a fogalom úgy marad fenn, mint fogalom a múltban meglévő létezőkről. Ilyen fogalmak pl. a kihalt állatfajokról, növényfajtákról meglévő fogalmaink stb.

Valamely új minőség megjelenése a régi fogalmakat csak bizonyos speciális esetekben változtatja meg. Először is akkor, amikor az új jelenség valamilyen módon új fényt vet a már ismert, fogalomban tükrözött régi jelenség lényegére. De itt szintén a tudásunk kiszélesedéséről van szó, amely a fogalom elmélyülésének szükségességét vonja maga után. Így tehát megegyezik az egyes pont alatt tárgyalt esettel. Másodszor, amikor a megelőző és az újonnan keletkezett jelenség egy-egy fajtája egy és ugyanazon általános jelenségnek. Ebben az esetben az új fogalom keletkezésével együtt a régi fogalom szintén fajfogalomná válik és egy új nem-fogalom is keletkezik. Vagy az előző fogalom megmarad nem-fogalomnak és két új fajfogalom keletkezik. Hogyan működik ezekben az esetekben az azonosság törvénye? Vegyük pl. a burzsoá forradalom fogalmát. Ennek a fogalomnak nominális meghatározása a következő: olyan forradalom, amelyik az átmenet formája a feudalizmusból a kapitalizmusba. Az 1905-ös orosz forradalomig csak olyan burzsoá forradalmakat ismertünk, ahol a vezetőerő a burzsoázia volt. De az 1905-ös forradalom megmutatta, hogy a burzsoázia vezető szerepe nem elengedhetetlen ismertetőjegye a burzsoá forradalomnak, sőt bizonyos történelmi körülmények között a burzsoázia nem képes a vezetésre, és a forradalmat vezetni csakis a munkásosztály, a parasztsággal szövetségben képes. Így az 1905-ös forradalommal a burzsoá forradalmak minőségileg új típusa veszi kezdetét. Ezért el kell különítenünk két fajtáját ezeknek a forradalmaknak. A burzsoá forradalom előbbi

fogalma nem fogalommá válik, de lényegében — ettől eltekintve — nem változik meg. Bár a fogalomban általánosított jelenségek köre kiszélesedik, de ugyanazon minőségű jelenségről gondolkodunk továbbra is (forradalom, amely a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet formája). Természetesen az újonnan keletkezett fogalmaknak „burzsoá forradalom, amelynek vezető ereje a munkásosztály a parasztsággal szövetségben” és „burzsoá forradalom, amelynek vezető ereje a burzsoázia”) felcserélése egymás között vagy az általános fogalommal logikai hiba, az azonosság törvényének megsértése. Más a helyzet ha kezdetben a burzsoá forradalom fogalma alatt olyan forradalmat tartotunk szem előtt, amely a feudalizmus ellen irányul és amelynek vezető ereje a burzsoázia. Ebben az esetben a valóság fejlődése (vagyis az új forradalom-típus létrejötte) oda vezet, hogy felismerjük; a burzsoá forradalom ismertetőjegyeit nem helyesen választottuk ki.

Találkozhatunk olyan véleménnyel is, amely szerint a formális logikai követelmények csak bizonyos meghatározott osztályára a fogalmaknak, az ún. formál-logikai fogalmakra vonatkoznak. Ezzel együtt természetesen elismerik dialektikus fogalmak létezését, melyek nincsenek az azonosság törvényének alávetve, amelyeknek tartalma és a bennük elgondolt tárgyak köre állandóan változik.

Lenin a Kommunista Internacionálé III. kongresszusán beszélt arról, hogy a „tömeg” fogalma állandóan változik:

„A harc kezdetén elegendő volt néhány ezer igazi forradalmi munkás ahhoz, hogy tömegről beszélhessünk.” „Amikor a forradalom már eléggé elő van készítve, a 'tömeg' fogalma megváltozik: néhány ezer munkás már nem tömeg. Lassanként megváltozik ennek a szónak a jelentése. A tömeg fogalma megváltozik abban az értelemben, hogy tömegben a többséget értjük, mégpedig nemcsak a munkások egyszerű többségét, hanem valamennyi kizsákmányolt többségét; másféle értelmezése forradalmár számára megengedhetetlen, ennek a szónak minden más értelmezése értelmetlenné válik.” (Lenin: Művei. 32. köt. 511. o.)

Lehetne azt mondani, hogy a „tömeg” fogalma egy olyan dialektikus fogalom, amelyik nincs alávetve a formális logika követelményének, mivel a tömeg alatt mindig valami mást kell értenünk. De szerintünk nem lehet a fogalmakat dialektikus és formális logikai fogalmakra felosztani. Meg lehet különböztetni tartalmuk szerint olyan fogalmakat, amelyekben a változás folyamata tükröződik és olyanokat, amelyekben egyszerűen ez vagy az a viszonylagosan állandó minősége, tulajdonsága tükröződik a tárgynak. De ezek is és azok is dialektikus természetűek és ugyanakkor alá vannak rendelve a formális logika követelményeinek is. Ilyen a tömeg fogalma is. Mindig határozottnak, csak önmagával azonosnak kell lennie és nem lehet felcserélni semmilyen más fogalommal.

A tömeg fogalma korántsem úgy változó, hogy ez meghatározatlanságát jelentené, ellenkezőleg: minden időben megőrződik benne meghatározott tartalom, amelynek alapján megalkottuk a tömeg fogalmát. Ebben a meghatározottságában ez a fogalom mint minden más fogalom, azonos önmagával. Elég csak azt a kérdést feltenni: miért nevezzük különböző időkben az emberek különböző csoportjait éppen tömegnek? Nyilvánvalóan azért, mert magának ennek a szónak meghatározott jelentése van, meghatározott ismeretjelvényeket tartunk szem előtt, amelyek meghatározzák, hogy mi a tömeg és mi nem-tömeg. Csak tudva azt, hogy mi az a tömeg, lehet itélni arról, hogy

бизonyos feltételek között néhány ezer forradalmi munkás már tömeg, és hogy más esetekben ugyanezek már nem jelentenek tömeget. Világos, hogy a tömeg alatt mindig egy és ugyanazt értjük: olyan erőt, amelyre a párt a harc adott szakaszában támaszkodhat a harci feladat végrehajtása céljából. (Nem gondoljuk, hogy itt pontos meghatározást adtunk, de abból a lenini szövegből kiindulva amelyről szó volt, úgy gondoljuk, hogy ő erre gondolt a tömeg meghatározásánál.) A tömeg fogalma mindig csak abban az értelemben változik, hogy megváltozik az empirikus terjedelme. De a logikai terjedelme változatlan marad, ugyanúgy, ahogy változatlan maga a tartalma is. Vagyis megváltozik a valóság konkrét jelenségeinek köre, amelyekre vonatkozik ez a fogalom, de változatlan marad az, hogy ez a fogalom olyan jelenségeket tükröz, amelyekre a fentemlített ismertetőjegyek érvényesek. Ennek a fogalomnak az a sajátossága, hogy a fogalom tartalma jelenségek közötti viszonyt fejez ki, az adott esetben azt a viszonyt, amely fennáll a párt harci feladatához szükséges erő és az adott harci feladat között. Az utóbbi a harci feladat jellege változó, ezért változó az is, hogy milyen valóságos tárgyak tartoznak a fogalom alá. Ugyanilyen típusú fogalmak a hasznos, a kellemes, a szép, stb. fogalmak. Hasznos az, ami azt a célt szolgálja, amelyet a társadalom, vagy az egyes emberek maguk elé állítottak valamely adott időben. A cél megváltozik és ezzel együtt változnak azok a konkrét jelenségek is, amelyekre elmondható, hogy ők hasznosak. De a gondolkodás objektuma, amely a fogalom tartalmát meghatározza, mindig egy és ugyanaz marad, és ezzel együtt megmarad az azonosság törvénye követelményének érvényessége is.

О ЗАКОНЕ ТОЖДЕСТВА ФОРМАЛЬНОЙ ЛОГИКИ

Каталин Г. Хаваш

Цель работы — доказать, что закон тождества формальной логики свойственным ему образом — наряду с законами диалектической логики — правдиво отражает соотношения действительности, и является научным, общехарактерным законом мышления — не только «элементарного», но и человеческого мышления.

Объективной основой этого закона являются тождество и различие, имеющие место в действительности. Относительное тождество предметов, то есть тождество определённых черт предметов, и тот факт, что предметы до известного времени сохраняют определённые свойства, то есть относительное постоянство предметов.

Эти объективные соотношения составляют содержание закона тождества предметов: каждая вещь в том отношении, в котором обладает качеством «А», тождественна самой себе как «А» до тех пор, пока обладает этим качеством «А». На этой закономерности основывается специальный закон мышления — закон тождества формальной логики. О предмете, на который направлена моя мысль в форме понятия, в процессе мышления я всегда должен мыслить, как о предмете «А» и не могу заменить его ничем. Для этого необходимо выразить мысленный предмет через чёткие, ясные понятия на основе определённых признаков.

Мы должны резко различить закон тождества формальной логики и принцип тождества метафизики. Последний основывается на неправильном воззрении на тождество предметов. Закон тождества формальной логики — в противоположность метафизике — не противоречит признанию диалектической природы предметов, явлений и мышления.

Статья доказывает эту точку зрения через несколько частных проблем, которые возникли в логических дискуссиях. Так, например, она показывает, что нет противоречия между признанием диалектической природы движения и законом тождества формальной логики. Также нельзя признать разделение понятий на понятия диалектические и на понятия формальной логики. Наши понятия обладают диалектической природой, но они должны удовлетворить и требованиям формальной логики.

ON THE LAW OF IDENTITY IN FORMAL LOGICS

Mrs. Katalin Havas

Author endeavours to prove that the law of identity in formal logics truly reflects the relations of reality, in a specific way of its own but always according to the laws of dialectical logics, and that it constitutes the characteristic, scientific law not only of "elementary" thinking but also of general human thinking.

The objective basis of this law is the identity and difference prevailing inherent in reality, the relative identity of things, *i. e.* the identity of certain criteria of things and the fact that the things preserve for a certain determined time some of their properties, *i. e.*, the relative constancy of things.

These objective relations constitute the content of the identity law of things: every object in the sense it possesses the quality "A" is identical with itself as with "A", as long as it possesses this quality "A". This law lies at the basis of a special law of thinking, the identity law of formal logics. In the process of thinking I always have to refer to object A, of which I am thinking in the form of a concept, as object A and must not substitute it by anything. All this requires the object of thinking to be expressed in clear and precise concepts formed on the basis of definite criteria.

The identity law of formal logics must clearly be distinguished from the principle of identity in metaphysics. The latter is based on the incorrect observation of the identity of things. The identity law of formal logics — unlike in metaphysics — does not contradict the recognition of the dialectical character of things, phenomena and thinking.

This statement is proved by the author by quoting a number of problems raised in discussions on logics. She proves, for instance, that there is no contradiction between the recognition of the dialectical character of movement and the identity law of formal logics. We cannot endorse the division of concepts into dialectico-logical and formal-logical ones. Our concepts have a dialectical character but must comply also with the requirements of formal logics.

ÜBER DAS IDENTITÄTSGESETZ DER FORMALEN LOGIK

Chaterine Havas

Der Aufsatz steckt sich zum Ziel zu beweisen, dass das Identitätsgesetz der formalen Logik auf die ihm eigene Weise nebst den Gesetzen der dialektischen Logik — die Zusammenhänge der Wirklichkeit getreu widerspiegelt, und ein wissenschaftlich wertvolles Denkgesetz darstellt, das nicht nur für das »elementare« Denken, sondern gleichsam für das menschliche Denken kennzeichnend ist.

Die objektive Grundlage dieses Gesetzes sind die in der Wirklichkeit auffindbare Identität und der Unterschied. Die relative Identität der Dinge, d. h. die Identität gewisser Merkmale derselben sowie die Tatsache, dass die Dinge eine Zeitlang gewisse Eigenschaften bewahren, d. h. die relative Dauerhaftigkeit der Dinge.

Diese objektiven Verhältnisse bilden den Gehalt des Identitätsgesetzes der Dinge. Jedes Ding ist in der Beziehung, in welcher es über Qualität »A« verfügt, mit sich selbst als mit »A« identisch, und das solange bis es über diese Qualität »A« verfügt. Auf dieser Gesetzmässigkeit ist ein spezielles Denkgesetz, das Identitätsgesetz der formalen Logik aufgebaut. Über das Ding, worüber ich in Form eines Begriffes denke, muss ich im Denkprozess immer als über Ding A denken, und ich darf es mit keinem anderen vertauschen. Dazu ist notwendig, dass wir das gedankliche Ding an Hand bestimmter Kennzeichen in deutlichen präzisen Begriffen ausdrücken.

Wir müssen das Identitätsgesetz der formalen Logik von dem Identitätsprinzip der Metaphysik scharf abgrenzen. Das letztere beruht auf der unrichtigen Anschauung der Identität der Dinge. Das Identitätsgesetz der formalen Logik widerspricht — im Gegensatz zur Metaphysik — der Anerkennung der dialektischen Natur der Dinge, der Erscheinungen, des Denkens nicht.

Die Studie belegt diesen Standpunkt unter Heranziehung zahlreicher Teilprobleme, die in den Diskussionen über Logik zur Sprache gekommen sind. So weist sie zum Beispiel nach, dass zwischen der Anerkennung der dialektischen Natur der Bewegung und dem Identitätsgesetz der formalen Logik kein Widerspruch bestehe. Von der Hand zu weisen ist u. a. die Einteilung der Begriffe in dialektische und formale. Unsere Begriffe sind dialektischer Natur, aber sie müssen auch den Forderungen der formalen Logik entsprechen.